

І.Л. БУРАК

СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ (КАМБІНАВАНЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ)

Агульная характарыстыка

Складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх аб'ядноўваюцца і злучнікавай (злучальнай і падпарадкавальнай), і бяззлучнікавай сувяззю, лічацца складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі (камбінаванымі складанымі сказамі).

У структуры складаных сказаў з рознымі відамі сувязі прэдыкатыўныя часткі аб'ядноўваюцца непасрэдна адна з адной або звязваюцца ў больш буйныя сінтаксічныя адзінствы – складаныя састаўныя часткі, якія арганізуюцца па мадэлі складаназлучаных, складаназалежных або бяззлучнікавых складаных сказаў. Будова і інтанацыйнае афармленне простых і складаных састаўных частак, а таксама сінтаксічныя адносіны, якія выражаюцца паміж імі, аналагічныя разгледжаным вышэй тыпам складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў. У адрозненне ад іх складаныя сказы з рознымі відамі сувязі маюць толькі шматчленную структуру, якая фарміруецца з простых і складаных састаўных частак.

Такім чынам, складаныя сказы з рознымі відамі сувязі вызначаюцца двума ўзроўнямі члянэння – логіка-сінтаксічным і структурным: спачатку ўстанаўліваюцца буйныя кампаненты, пабудаваныя па форме складанага сказа, а затым у складзе гэтых кампанентаў вылучаюцца звычайныя прэдыкатыўныя часткі або іх кантэкстуальныя эквіваленты. У структуру складанага сказа з рознымі відамі сувязі ўваходзяць як мінімум тры прэдыкатыўныя часткі, аб'яднаныя пры дапамозе злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі. У такіх сказах дзве прэдыкатыўныя часткі, найбольш цесна звязаныя паміж сабой па сэнсу і граматычна, утвараюць складаную састаўную частку, якая ўзаемадзеінічае з простаю часткай: *Лісце шумела над*

нагамі, і Наташы часам здавалася, што нехта шэпча за дрэвамі (І. Шамякін). Агонь выхопліваў з цемры невялічкі кавалак, але за гэтым асветленым кругам цемра згушчалася яшчэ больш, нібы раззлаваная, чакала моманту, каб праглынуць гэтую дзёрзкую светлую пляму (І. Шамякін). Складаныя састаўныя часткі могуць узаемадзеінічаць з простымі састаўнымі часткамі і ў тым выпадку, калі ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі больш чым тры часткі: Часам крылы ветрака круціліся, і мне здавалася, што ён махае рукамі, нібы некага кліча (Я. Брыль). Не раз было: з далёкай далі к сваёй вярталіся зямлі яны, каго ўжо не чакалі, па кім і слёзы пралілі (А. Бачыла).

Разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі

У залежнасці ад спосабу і характару сувязі прэдыкатыўных частак складаныя сказы з рознымі відамі сувязі падзяляюцца на тры групы.

Першую групу складаюць сказы, у якіх складаныя састаўныя часткі арганізаваны па мадэлі складаназалежных або бяззлучнікавых сказаў і аб'яднаны пры дапамозе злучальных злучнікаў: Вялікага парадку ў лесе няма: сосны растуць як папала, хоць і былі некалі пасаджаны пад шнур, валяецца ламачча, там-сям параскіданы спаракхнелыя лаўжы, тырчаць пні, але гэты бачны, адчувальны беспарадак усё адно лаішчыць позірк, як бы ў ім стоены нейкая найвышэйшая суладнасць і прыгажосць (І. Навуменка). Напэўна б выйшаў сказ тут цэлы, калі б ад самага пачатку апавядаць вам па парадку; але Міхалу непрыемна, бо ў тут пан лаяўся дарэмна, а ён стаяў, свяціў вачамі перад людзьмі і леснікамі (Я. Колас). Аселі шэрыя сумёты, ляціць да долу мяккі снег, а я стаю на раздарожжы: у сэрца цень трывожны лёг (У. Хадыка). На дварэ дождж, дарогі раскіслі, рухацца па іх цяжка, – а ты сабе ляжыш, як быццам цябе гэта не абыходзіць (К. Чорны).

У такіх сказах складаная састаўная частка можа аб'ядноўвацца з асобнай прэдыкатыўнай часткай: Вялікая любасць да паэзіі патыхае з кожнай старонкі гэтай кнігі, а за празрыстасцю думкі адчуваеш, як многа і заложна

папрацавала таленавітая рука перакладчыка Язэпа Семяжона (М. Лужанін). Фурманка пайшла спакайней, і Ляўчук усеўся трохі зручней – пасунуўся, каб не навальвацца на нерухомае сцягну дэсантніка (В. Быкаў). Настаўнік – акумулятар ведаў і духоўнай культуры, і ён павінен увесь час падзараджацца, каб кожная сустрэча з вучнямі была творчая, поўная гарэння і пошукаў (У. Юрэвіч).

У другую групу ўваходзяць складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, у якіх складаныя састаўныя часткі арганізаваны па мадэлі складаназлучаных або бяззлучнікавых сказаў і аб'яднаны пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў: *Хоць даўно развіднелася і ўзыйшло сонца – на полі нікога не відаць: усе некуды разышліся (А. Стаховіч). А як раніца настане, бляскі сонца загуляюць – рос прыходзіць адцвітанне, туманы у рэчцы таюць (Я. Купала). Дзе пустка была і не ступала нага чалавека, там каласіцца шырокая ніва ці высіцца каменны гмах (У. Краўчанка). Хоць снег трымаўся яшчэ на палях, хоць па начах можна было лёгка ісці па хрупасткаму падмарожанаму насту, сонца прыгравала з кожным днём усё мацней і мацней, адмакрэлі і пацямнелі лагчыны, першыя праталіны зачарнеліся на палях, прыбярэжныя лазнякі страцілі сваю зімовую празрыстасць і, здаецца, адразу пагусцелі, набраклі пняшчотнымі пералівамі фарбаў, шызых, ліловых (М. Лынькоў).* У такіх сказах складаныя састаўныя часткі таксама могуць узаемадзеінічаць з простымі састаўнымі часткамі: *Васіль быў шмат дужэйшы, а ляснік быў спрыцен, як чорт, так што праціўнікаў можна было лічыць роўнымі (Я. Колас).*

Да трэцяй групы адносяцца складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, у якіх складаныя састаўныя часткі арганізаваны па мадэлі складаназлучаных або складаназалежных сказаў і аб'яднаны пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі: *Тое, што Міканор збіраўся бурыць не чыё-небудзь, а сваё гумно, не давала супакаення: усе разумелі, што вельмі хутка за гэтым і ім трэба будзе адважыцца на такую страту (І. Мележ). Іллюк углядаўся ў прадаўгаваты бялёсы твар Шведа, і ў сэрцы ўзнікала глыбокая прыязнасць да яго: чалавек*

гаварыў пра агульныя справы так, быццам у іх заключалася ўсё яго жыццё (Т. Хадкевіч). Нешта шамацела ў веці, ды патрэскавалі сухія галінкі, – мабыць, з дрэва на дрэва пераскоквала вавёрка або асцярожна перамяшчалася рысь (Я. Маўр). Над ракой, дзе каліна, сенажаць церабілі; у сяле, дзе хлапчына, у паход затрубілі (Я. Купала). У гэтых сказах таксама складаныя састаўныя часткі могуць узаемадзейнічаць з простымі састаўнымі часткамі: Ужо пара мне дадому збірацца, – вечар позні, а час не стаіць (М. Багдановіч). Высокія хвалі білі ў бераг усё часцей і часцей: па ўсяму відаць было, што хутка пачнецца шторм (А. Кулакоўскі). Цяпер зноў чуваць, як чыхае сякера: дзядзька цярэбіць на зваленым дрэве галлё... (Я. Брыль). У нас ёсць добры звычай: калі прыязджаюць госці, дык частаваць іх (М. Зарэцкі).

Некаторыя складаныя сказы з рознымі відамі сувязі адрозніваюцца аднатыпнай будовай сваіх частак, спецыфічным нарастаннем і спадам інтанацыі, што дае падставу адносіць іх да перыяду: Калі ж ты быў чысты заўсёды душою, не ведаў злачынства, ні цёмных дарог, калі ты сагнуўся пад цяжкай бядою ці ў бойцы знясілеў, ад мук занямог, – ідзі і напіся з крыніцы гаючай, да роднай зямелькі прынікні на міг, ты голас пачуеш, жывы і павучы, і сэрцам зачэрпнеш там сіл маладых (М. Машара). Падоўгу раніца ў туманах сонца носіць, антонаўкаю грукаюць сады, ідуць са свежым збожжам паязды, а павуцінне ўслед, як быццам толькі з кросен, – так неўзаметку падступае восень (М. Лужанін). Калі ты бачыш на шляхах вазы са збожжам у мяхах, двухсотпудовым, залатым; чытаеш рапартаў радкі, што будуць жыць і жыць вякі, – скажы: хвала і слава тым, хто слова даў, калі араў, начэй нямала не даспаў, раллі тугія камякі зрабіў рукой мякчэй мукі (П. Панчанка).

Сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа з рознымі відамі сувязі можа мець як злучальны, так і далучальны характар: Аксён ужо нават можа і распісацца, што яго вельмі цешыць, але гэта яшчэ не сведчыць аб яго пісьменнасці (Я. Колас). Над лесам, выплыўшы з туману, стаяў месяц; мяккі і ціхі, ён быў цяпер белы, што малако, і, мусіць, ад таго зрабілася

зьялёнае неба з дробненькімі зоркамі (І. Пташнікаў). Слых мой толькі праз момант ловіць музыку ціхага шуму лісця, ды і то мне спачатку здаецца, што гэта ўсё яшчэ шуміць у галаве (Я. Брыль).

У сучаснай беларускай мове (асабліва ў кніжных стылях) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі надзвычай прадуктыўныя, таму што ў іх закладзены шырокія магчымасці для выкарыстання аднатыпных і рознатыповых частак і вар'іравання паміж імі розных сродкаў сінтаксічнай сувязі. Такія камунікатыўныя адзінкі ўтрымліваюць максімальную інфармацыю і не без падставы лічацца самымі аб'ёмнымі паводле структуры тыпамі складанага сказа.